

СЕМАНТИЧНА ІСТОРІЯ СЛОВА. НОТАТКИ НА ПОЛЯХ КНИГИ ¹

У статті конспективно викладено і дано оцінку першого в своєму роді комплексного історико-семасіологічного дослідження латинських дієслів мовлення (та їхню долю в неороманських мовах). Також рецензентом наведено низку семантико-типологічних паралелей до романського матеріалу на підтвердження правильності обраного дослідницею підходу.

Ключові слова: етимологія, порівняльно-історичне мовознавство, семантична історія слова.

Рецензована праця є одним з небагатьох на сьогодні досліджень, присвячених семантичній типології, власне — семантичній історії слова. На тлі популярних нині концептуальних досліджень (на жаль, вони здебільшого нагадують докладно структуровані тематичні фразеологічні словники, ніж власне аналіз концепту в усьому його мовно-культурному розмаїтті з обов'язковим у таких випадках історико-семасіологічним та етимологічним коментарем) поява праці, яка на українському ґрунті гідно продовжує традиції визнаного маестро типологічної думки — Е. Бенвеніста, безсумнівно, явище непересічне.

Дієслова мовлення, які є предметом вивчення в рецензованій монографії, — частина ширшого історико-типологічного дослідження, кінцевим результатом якого має стати словник семантичних універсалій. Праця О. Г. Мікіної переймає естафету аналогічних досліджень В. І. Абаєва, Е. Бенвеніста, М. А. Бородіної, Р. О. Будагова, В. В. Виноградова, В'яч. Вс. Іванова, В. В. Левицького, А. Мейє, М. М. Покровського, О. М. Трубачова ² та ін. Власне, у монографії, за визначен-

¹ Розширена рецензія на монографію: *Мікіна О. Г.* Історико-семасіологічне дослідження латинських і романських дієслів мовлення на індоєвропейському фоні. — Донецьк, 2012. — 450 с. Оскільки монографія з об'єктивних причин стала бібліографічним раритетом, не встигнувши отримати належну наукову оцінку, ми змушені докладно (і навіть дещо конспективно) характеризувати її структуру, аби дати змогу читачам, переважній більшості з яких ця праця лишилася недоступною, самим скласти уявлення про її зміст. Цим, власне, і зумовлені обсяг і структура рецензії.

² Це, зокрема, такі праці: *Абаєв В. И.* О принципах этимологического исследования // Вопросы методики сравнительно-исторического изучения индоевропейских языков. — М., 1956. — С. 286–307; *Абаєв В. И.* *Parerga* 3. К семантике глаголов с основным значением «делать» // *Вопр. языкознания.* — 1988. — № 3. — С. 34–43; *Бенвенист Э.* *Словарь индоевропейских социальных терминов* / Пер. с фр.; общ. ред. и вступ. ст. Ю. С. Степанова. — М., 1995. — 456 с.; *Бородина М. А.* К типологии и методике историко-семантических исследований (на материале лексики французского языка). — Л., 1979. — 232 с.; *Будагов Р. А.* Сравнительно-семасиологические исследования (романские языки). — М., 1963. — 302 с.; *Виноградов В. В.* Слово и значение как предмет историко-лексикологического исследования // *Вопр. языкознания.* — 1995. — № 1. — С. 5–36; *Иванов Вяч. Вс.* *Общиндоевропейская, праславянская и анатолийская языковые системы* : Сравн.-типолог. очерки. — М., 1965. —

ням її автора, простежено розвиток і функціонування латинської мови — романської мови-еталона — від індоєвропейської прамови до сучасного стану розвитку романських мов (с. 19).

У першому розділі «Історико-семасіологічний підхід до вивчення лексики: актуальність, завдання, проблеми» автор зазначає, що дослідження в галузі історичної семантики, або семантичної історії слова, потребує, як і будь-яке дослідження, пов'язане з історичним аспектом мовознавства, високого рівня об'єктивності в аналізі матеріалу й «має відбуватися за чіткими критеріями і з великою обережністю, щоб звичайний збіг або певну регулярність не сприйняти за абсолютну закономірність» (с. 6). При цьому відсутність досконало розробленої теорії вивчення семантичної історії слова лише актуалізує обраний дослідницею лінгвістичний напрям.

Основний камінь спотикання в історії вивчення семантичної типології слова — питання про спільні риси семантичних структур різних мов: чи це результат тісних контактів носіїв мов (С. В. Семчинський), чи це закономірне явище семантичної еволюції (М. М. Покровський) (с. 8–9). На наш погляд, відповідь на це питання визначається обраним кожним окремих дослідником підходом до роботи з матеріалом — залежно від того, який аспект виділяє він для себе як основний. Відповідно до його зацікавлень, це можуть бути: проблема міжмовних і міжетнічних контактів або ж розгляд семантичної історії слова в діахронії. Проте, взявши за основу лише один з цих аспектів, точну, вичерпну і, головне, об'єктивну відповідь отримати неможливо. Лише розгляд історії слова в обох цих аспектах, разом з історико-етимологічним аналізом слова на різних етапах його існування (не випускаючи з уваги проблеми мовних контактів) спроможний дати більш-менш повне уявлення про семантичну історію слова.

Обраний О. Г. Мікіною підхід спирається, зокрема, на думку В. І. Абаєва про широке залучення порівняльно-семасіологічного матеріалу з різних мов (не лише споріднених), що здатне надавати переконливості етимологічним студіям, виводячи їх з удаваного хаосу семантичних явищ; на думку Й. М. Тронського про наявність єдиних ліній розвитку в індоєвропейських мовах (що виявляється за допомогою порівняльно-історичного методу); на твердження М. М. Покровського про те, що «порівняльний аналіз схожих семантичних явищ у різних мовах і в різні періоди їхнього існування завжди приводить до висновку, що схожі реальні причини дають схожі результати, зайвий раз підтверджуючи існування законів, яким підпорядковуються зміни значень слів» (с. 10). Відтак О. Г. Мікіна підтримує думку М. М. Покровського, а сам подальший розгляд рецензованого дослідження лише підтверджує правильність обраного О. Г. Мікіною порівняльно-історичного підходу.

298 с.; *Левицький В. В.* Семасіологія.— Вінниця, 2006. 512 с.; *Левицький В. В.* Етимологіческие и семасіологіческие исследования в области германских языков.— Черновцы, 1997.— 276 с.; *Левицький В. В.* Основи германістики.— Вінниця, 2006.— 528 с.; *Мейе А.* Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков / Пер. с фр. Д. Кудьявского; ред. и примеч. Р. Шор.— М., 2007.— 512 с.; *Мейе А.* Общеславянский язык / Пер. с фр., общ. ред. С. Б. Бернштейна.— М., 2001.— 500 с.; *Покровский М. М.* Семасіологіческие исследования в области древних языков // Избранные работы по языкознанию.— М., 1959.— С. 63–170.; *Покровский М. М.* Соображения по поводу изменения значений слов // Избранные работы по языкознанию.— М., 1959.— С. 36–60; *Трубачев О. Н.* «Молчать» и «Таять». О необходимости семасіологіческого словаря нового типа // Проблемы индоевропейского языкознания. Этюды по сравнительно-исторической грамматике индоевропейских языков.— М., 1964.— С. 100–105, 174; *Трубачев О. Н.* Приемы семантической реконструкции // Труды по этимологии : Слово. История. Культура.— М., 2004.— Т. 1.— С. 123–153.

Саме порівняльно-історичний метод у рецензованому історико-семасіологічному дослідженні О. Г. Мікіної — та нитка Аріадни, йдучи за якою, авторці монографії вдається виводити з лабіринту семантичних переходів значеннєву історію кожного слова. Отже, і дискусійне питання щодо правомірності типологічних досліджень близькоспоріднених мов, у даному випадку — латини і неороманських мов (с. 13–14), дослідниця вдало розв'язує саме завдяки використанню порівняльно-історичного апарату. Відповідно й для виявлення семантичних універсалій авторка вдається до застосування порівняльно-історичного, етимологічного та типологічного методів, які, власне, й уможливають виявлення й опис семантичних переходів, типових для будь-якої з індоєвропейських мов.

Головне ж завдання рецензованої монографії, як його визначає сама дослідниця, — вивчення лексико-семантичних груп (ЛСГ) дієслів мовлення латинської та романських мов. На жаль, через величезний матеріал, який дають латинська й усі романські мови упродовж їхньої еволюції, розгляд усієї вибіркової бази в межах однієї монографії неможливий, а тому її авторці, як сама вона зазначає, довелося обмежуватися розглядом найчастотніших базових дієслів мовлення і мовленнєвої комунікації (с. 31).

Кінцеву мету рецензованого дослідження О. Г. Мікіна вбачає в інвентаризації та каталогізації семантичних трансформацій, що реалізувалися в романських мовах від прамови до сучасного стану, а оскільки семантична еволюція є універсальним явищем, — у визначенні їхнього характеру в індоєвропейських мовах загалом. Таким чином, поставлене О. Г. Мікіною завдання передбачає прийняття гіпотези про існування закономірностей у семантичній еволюції лексем (с. 15).

Засвідчена відносно рано в численних писемних пам'ятках, латинська мова фіксує достатню кількість прикладів народної мови, тому обидва різновиди латини (літературний і народний) не мають труднощів з реконструкцією на відміну від германських (і, додамо, слов'янських) мов. Однак і досі залишається проблема диференціації народної латини й простеження шляхів еволюції неолатинських мов (с. 22).

Проте спільні риси мов нерідко пояснюються не генетичними зв'язками, а конвергентним розвитком у межах того чи іншого ареалу. Відділити в таких випадках питомий, «споріднений», матеріал від «неспорідненого» важко. На думку Е. Бенвеніста, обидва типи можуть співіснувати паралельно. Розвиваючи цю думку, О. Г. Мікіна вважає, що в такому випадку відділити одне від одного можна лише за допомогою типологічного методу, що нерозривно пов'язаний з порівняльно-історичними студіями, оскільки саме вивчення мовного явища в діячності дозволяє простежити формування основних законів семантичної еволюції. Такий підхід неминуче виводить дослідника на шлях етимологічного аналізу (с. 14–16).

І хоч у рецензованій праці етимологічний складник представлений окремими прикладами (зрештою, етимологічні завдання не передбачені самим характером дослідницького алгоритму), проте в деяких випадках дати семантичну реконструкцію слова — означає дати його етимологію, виявивши специфічні семантичні переходи на основі певного спільного поняття, раніше прихованого від погляду дослідників, яке в такому разі стає проміжною ланкою між семантикою індоєвропейської основи і його континуантом у певній пра- чи окремій сучасній мові. І це закономірно — на сучасному етапі розвитку етимології далеко не завжди виникає потреба у повному етимологічному циклі — сучасне слово —

його форма у прамові (праслов'янській, прагерманській etc.) — індоєвропейський етимон. За умови, коли індоєвропейську основу слова і її базові значення в цілому вже визначено, головним завданням етимолога стає реконструкція семантики її різномовних континуантів і через них — уточнення семантики слова у прамові (для неороманських мов такою була латина). У деяких випадках цей підхід дозволяє уточнити базову семантику індоєвропейських коренів. Таку необхідність добре усвідомлював В. М. Топоров: «Якщо рівень фонетичної реконструкції індоєвропейських коренів можна вважати задовільним, то їхня семантична реконструкція залишається на примітивному емпіричному рівні й не може бути визнана задовільною»³. Проте це твердження справедливе й для ста-ну семантичної реконструкції в цілому.

Відповідно будь-яка наукова праця, в якій порушено проблему семантичної реконструкції, а надто — робота, присвячена семантичній історії цілої лексико-семантичної групи дієслів, послідовному відтворенню системи значень і їхній взаємонаступності (пор., наприклад, кількість семантичних переходів в історії лат. *vocāre*), має неабияке теоретичне й методологічне (а отже, й практичне) значення.

Так, цікавий і закономірний приклад семантичної типології на межі з етимологією виявлено завдяки румунському дієслову *a istorisi* зі значенням «розповідати», в основі якого — новогрецька форма аориста $\dot{\iota}\sigma\tau\omicron\rho\eta\sigma\alpha < \dot{\iota}\sigma\tau\omicron\rho\omicron$ ($\dot{\iota}\sigma\tau\omicron\rho\epsilon\omega$) із семантикою «дізнаватися, досліджувати; питати; поет. пізн. розповідати, згадувати, говорити». В основі грецької лексеми — іє. **yoǵd-* «знати, бачити», а отже, новогр. $\dot{\iota}\sigma\tau\omicron\rho\eta\sigma\alpha$ — форма, споріднена зі слов'янським **vědati*, яке також відбиває перехід «знати» → «розповідати» у прикладах на зразок укр. *відати > повідати, оповідати*, ст.-сл. *повѣсть*. Закономірна семантична трансформація «знати» → «розповідати» відбулася в межах грецької мови, і в такому вигляді грецьке слово потрапило до румунської (с. 212). Більше того, проаналізований у монографії семантичний перехід «знати» → «розповідати» розкриває нам первинну семантику кінцевого значення — «ділитися знанням», букв. «ділитися побаченням».

Що ж до методики дослідження матеріалу, то прийнятий О. Г. Мікіною діахронічний підхід до вивчення обраної лексико-семантичної групи передбачає постійну динаміку (зміну й розвиток) мовної системи. Цей підхід влучно ілюструє висловлена Е. Косеріу думка про те, що «... мова є системою в будь-який момент, тобто вона еволюціонує як система. Виявлення системи в діахронії можливе саме тому, що мова відтворюється і оновлюється системно» (с. 17).

Семантичний же розвиток ЛСГ дієслів мовлення (кількісно великої в будь-якій мові) відбиває, крім загальних тенденцій семантичних трансформацій, специфіку сприйняття мови її носіями. Тому саме історико-типологічне вивчення згаданої ЛСГ, на актуальності якого наголошував ще Р. О. Будагов, має велике значення (с. 18–19).

Однак найгостріша потреба семантичної реконструкції — висвітлення питання про розширення значень (у нашому випадку йдеться передусім про дієслова мовлення, але не лише), появу (додавання) нових прихованих, потенційних, реальних, конкретних, обов'язкових сем (с. 25). У зв'язку з цим виникає необхідність розглядати лексичний матеріал для кожної з обраних для аналізу

³ Топоров В. Н. Пиндар и Ригведа. Гимны Пиндара и ведийские гимны как основа реконструкции индоевропейской гимновой традиции.— М., 2012.— С. 16.

мов на конкретному синхронному зрізі (с. 26), що О. Г. Мікіна ефективно здійснила у своїй монографії.

Рецензована монографія складається з восьми розділів (власне, перший, концептуальний, розділ уже розглянуто вище), висновків і традиційних для такого роду праць лексичного та іменного показників.

Кожен з практичних розділів (2–7) містить невелику преамбулу, де перелічено всі основні дієслова, що стали предметом аналізу у відповідному розділі. Після загальної інформації про походження слова, його основні значення в латинській мові-джерелі окремим підрозділом подано солідний ряд типологічних аналогій в інших індоєвропейських (слов'янських, іранських, балтійських, германських, кельтських, хетській) мовах. Далі подається розгляд семантичної історії слова і його долі в цілому в деяких романських мовах. Розділи завершують невеликі підсумкові частини, які, в разі потреби, можуть містити необхідні відомості екстралінгвального характеру, які сприяють розумінню долі слова в одній чи кількох романських мовах. Утім, історичні відомості наводяться авторкою всюди, де виникає така потреба.

Другий розділ — «Еволюція латинських і романських слів зі значенням «говорити», «розмовляти»» у монографії найбільший (с. 32–158), але й етимологічно та ідейно найбагатший. Кістяк його становлять базові латинські дієслова зі значенням «говорити», «розмовляти» — *dicere, orare, fari, loqui*, історія яких відображає всі тенденції й видозміни, яких зазнавала система дієслів мовлення (с. 32).

Незважаючи на певну семантичну розбіжність між словами зі значенням «говорити» та «розмовляти», автор розглядає їх поряд, оскільки значення «розмовляти» не завжди має сему «об'єкт мовлення». Проте набагато цікавіше інше спостереження О. Г. Мікіної, а саме її зауваження щодо семантичної структури дієслів групи «розмовляти», яка поєднує дві семи: «видавати звуки» та «значущість» (с. 32).

Походження лат. *dicō, dicere* — базового слова цілої лексико-семантичної групи дієслів мовлення — пов'язане з іє. **deik-* «показувати», «вказувати» і, відповідно, засвідчує семантичний перехід «показувати» → «говорити» (с. 33–34). Аналіз континуантів іє. **deik-* в інших індоєвропейських мовах засвідчує універсальність семантичної еволюції «показувати» → «говорити», пор.: дангл. *tīon* «вказувати», «провіщати», хот.-сак. *dīs(s)-* «навчати, вчити; вказувати, відзначати» і «свідчити» (с. 35–37). З інших семантичних аналогій наведено друс. *kazati* «сказати», «вказувати», «показувати» (с. 45). Також простежено долю латинських дієслів *dicō, dicere* в інших романських мовах.

В основі іншого базового латинського дієслова *orare* «говорити», всупереч його народній етимології від лат. *os, oris* «рот», автор слушно виділив іє. **or-, *ar-* «говорити», «кричати, викрикувати» < «молити» (с. 52, 57–58). Серед наведених у книзі семантико-типологічних аналогій варто відзначити н. *melden* «повідомляти», «сповіщати», «розповідати», «говорити» < герм. **maþljan* «говорити (урочисто)» (с. 59).

Окремий підрозділ монографії присвячено аналізу звуконаслідувального лат. *for, fari*, походження якого О. Г. Мікіна пов'язує з іє. **bhā-* «говорити», і семантичній долі групи похідних від нього слів у романських мовах (с. 61–88). Як первісна для латинського слова визначається семантика «говорити значущі слова, ті, що дозволені вищою силою» (с. 69), яка також містить велику кількість семантико-типологічних аналогій (с. 82–88).

Ще одне базове латинське слово — *loqui* не має однозначної етимології і, наймовірніше, було витворене на латинському ґрунті, витіснивши з часом з обігу *fārī*, а згодом похідне від нього *fābulāri* витіснило з активного вжитку *loqui*. При цьому специфічним є вживання слова: якщо, за Ціцероном і Квінтіліаном, *loqui* більше надавалося для характеристики розмови, то активно вживане в латині *dicere* більше підходило для характеристики ораторської промови (с. 89–91).

Також у розділі розглянуто й семантичну історію утвореного від грецького запозичення парабо́лі «кидання поряд», «відкладання поряд» народнолатинського дієслова **parabola* > *parabolare* і долю похідних від нього іт. *parlare* і фр. *parler* (с. 95–100).

Вражає скрупульозність підходу автора до аналізу лексики: у цьому розділі проаналізовано як семантичну історію кожного з узятих для розгляду слів, так і семантичні механізми «говорити» ← «думати» (с. 124–136), розвиток значень «говорити», «розмовляти» на основі семантики руху (с. 137–143).

Окремий підрозділ присвячено аналізу румунських слів зі значенням «говорити», «розмовляти», які посідають окреме місце в дослідженні семантичної еволюції романських лексем (с. 99–124). Тут коротко зреферовано відомості про взаємодію носіїв романських, слов'янських, германських, албанської мов на території сучасної Румунії (с. 99–102).

Аналіз румунського матеріалу (а східнороманський матеріал істотно відрізняється від матеріалу західнороманського) тим важливіший, що дає змогу «перевірити існування закономірностей, універсалій у розвитку певної дієслівної семантики, незважаючи на різні чинники формування кожної з романських мов» (с. 102).

Для аналізу в цьому розділі взято румунські лексеми *a vorbi*, *a spune*, *a zice* (< лат. *dicere*) *a convîntă*. Аналіз матеріалу дозволив автору довести універсальний характер виникнення й розвитку значень «говорити» і «розмовляти» в романських дієслів (с. 102–124).

Один з найкращих прикладів вивчення семантичної історії слова в рецензованій монографії — підрозділ 2.9., присвячений еволюції значення фр. *causer* від «робити» до «говорити» (с. 143–158). Серед усіх неороманських континуантів лат. *causor* «посилатися на щось», «спричиняти», «судитися, захищати справу в суді» (~ лат. *causa* «причина», «привід», «підстава»; «судова справа»), фр. *causer* — єдине слово, що розвинуло семантику «розмовляти» (с. 143–144). І лише галльська латина стала полем розвитку значення «говорити» (с. 145).

Причини цього явища, на думку О. Г. Мікіної, криються в семантичній еволюції латинського іменника *causa*. Генезу цього іменника авторка монографії, услід за Е. Бенвеністом та В. Л. Цимбурським (відомим дослідником балканських, переважно давньогрецьких, старожитностей, який багато уваги приділив вивченню онімного простору Гомерової «Іліади»), пов'язує з псл. **čudo* й гр. κωδος «чудо», зводячи їх до іє. **(s)keu-* «зосереджуватися на якомусь об'єкті» (с. 146). Саме ж лат. *causa* (за В. Л. Цимбурським) маніфестує націленість свідомості на вербальне вираження життєвого досвіду людини — артикуляцію мовну (*causa* — тема обговорення), мотиваційну (*causa* — зримі обставини, що мотивують емоцію чи бажання), сигніфікативну (*causa* — прикмета майбутньої події) (с. 147). У цілому ж, як свідчить дослідження О. Г. Мікіної, семантика «говорити» в лат. *causa* — продукт складних мовних процесів, які відбивають і вплив

грецької мови на латину, і сполучуваність лат. *causa* з лексикою на зразок лат. *ratio* «слово», *rēs* «річ, предмет» (с. 148–149).

Типологічність переходу значень «*facere*» → «*dicere*» («робити» — «говорити») підтверджується чималим масивом аналогічних прикладів. Зокрема, як аналогію у книжці наведено друс. *речи*, укр. *ректи*, влуж. *rječ*, серб. *pěhu* «сказати» ~ псл. **rekt'i* «говорити» ~ іє. **rěč-* «розташовувати, упорядковувати» та споріднені гот. *rahnjan* «рахувати», *ragin* «рада, рішення, постанова», дінд. *racáyati* «упорядковує, готує», тох. В *reki* «слово» (с. 152–153).

Глибинна ж спорідненість значень «робити» — «говорити» в іє. **rěč-* засвідчена в укр. *річ* «мова, слово», «річ, предмет, діло», болг. *реч* «мова, слово» і п. *rzecz* «мова, слово», «річ, діло», слн. *reč* «річ, діло», серб. *pěč* (*riječ*) «слово», ч. *řeč* «мова», ст.-сл. *рѣчь* «слово, мова, бесіда, діло» (с. 153).

У контексті наведеного матеріалу вважаємо, що саме наявність семи «робити» дозволяє краще зрозуміти й статус східнослов'янських континуантів псл. **rekt'i*, які в цьому розділі наведено як типологічну паралель до семантичного переходу «робити» → «говорити» (с. 152–154), з численними похідними.

Судячи з контексту уживання цих похідних, саме дієслово друс. *ректи* мало урочисту і навіть правову специфіку, пор. рос. *изрекать, прорекать*; укр. *вирок, прирікати*; рос. *урок* (що первісно означало «домовленість») і лише згодом розвинуло інші широко відомі нині значення — Черных ⁴, II, 292–393). Як позначення відходу від попередніх домовленостей (за нормами звичаєвого права — свого роду злочин, або, точніше, *преступ*) можна розглядати слово *порок*.

У цьому зв'язку цікавою і показовою, на наш погляд, може бути історія зі словом друс. *от(ъ)рокъ* «княжий отрок, дружинник, воїн», «слуга, раб, працівник», «служник, помічник посадової особи» = лат. *infans*, п. *niemowiatko* (Срезневский, II, 763–765), що, вважаємо, могло позначати не особу, яка не має права голосу (етимологія була задана ще І. І. Срезневським (Срезневский, II, 765) і згодом підтримана багатьма дослідниками; огляд семантичних реконструкцій див.: ЭССЯ, 28, 129–130), а характеризувати молоду людину, взяту на службу (до князя, у військо) або на навчання, в услужіння. При цьому первісне значення слова мало бути «той, кого взяли на службу (роботу, навчання) як сплату боргу», пор. семантику друс. *отрокъ* «відмова» і «винагорода», з одного боку, й *от(ъ)рочьныи* «відпущений; звільнений; прощений» (Срезневский, II, 764, 766), — з другого. Тобто наведена лексика характеризує ситуацію, коли кредитор *відмовлявся* (букв. *від-рікався*) від свого боргу за те, що молода людина, дитина працюватиме на нього певний час. Відповідно для цього батьки мали *відпустити* дитину до кредитора.

Зазначене вище дозволяє виводити для самого псл. **rekt'i* (з численними віддієслівними похідними) у певному розумінні «соціальний» статус, переводячи значну частину пов'язаної з цим дієсловом лексики до розряду давніх слов'янських соціальних термінів ⁵. Отже, семантичний тандем «робити» — «говорити» в псл. **rekt'i*, якщо простежувати його реалізацію у слов'янській соціально-юридичній термінології (а в правових відносинах часто *слово* = *дія*) — цінна в етимолого-семасіологічному плані знахідка О. Г. Мікіної, яка має не лише практичне (resp. етимологічне), але й важливе теоретичне значення.

⁴ Список скорочень див. у кінці статті.

⁵ Цікаво, що, імовірно, лише після втрати псл. **rekt'i* семантики «робити», могли виникати утворення на зразок укр. *до речі, говорити доречно*, рос. *дело говорит* тощо.

У третьому розділі — «Латинські й романські дієслова зі значенням ‘звертатися’» розглянуто словотвір і семантичну історію слів цієї групи в кожній з романських (передусім латинській) мов, де вони засвідчені. На думку автора дослідження, семантична структура цієї групи слів принципово відрізняється від основної частини дієслів мовлення: у дієслів зі значенням «звертатися» може бути відсутня сема «вимова», оскільки в основі таких слів часто закладене дієслово руху. Відповідно й сема «значущість» у дієсловах звернення виступає як факультативна.

Переважає більшість слів цієї підгрупи утворена за допомогою префікса *ad-* (і лише в одному випадку — *comrellāre* < *con* < *cum-*) за словотвірними моделями: *ad-* + дієслово зі значенням «говорити», «розмовляти» — лат. *adōro*, *affor* (< *ad-for*), *alloquor* < *adloquor* (с. 162–166); *ad-* + дієслово руху — лат. *appellāre* (< *ad-* + **pellāre* ~ іє. **pel-* «штовхати»), *accedo* < *ad-* + *cedo*, *adeo* < *ad-* + *eo*. Сюди ж належить і утворене в Середньовіччі фр. *accoster* «заговорювати, підходити до когось, щоб заговорити з ним» < *a-* «до, у напрямку» (< лат. *ad-*) + *coste* «бік, берег» (< лат. *costa* «сторона, бік»); *aborder*, *adrecier* (с. 165–172).

Авторка говорить про певні універсали, що простежуються як у семантичних трансформаціях, так і у словотворі: використання префіксів із семантикою «напрямок», базових дієслів зі значенням «говорити» та дієслів руху (с. 172).

Четвертий розділ «Латинські й романські дієслова зі значенням ‘звати’» містить історичний аналіз формування й розвитку латинських і романських лексем із цим значенням. Дієслова цієї семантики характеризуються наявністю трьох сем: «вимова», «звернення», «привертання уваги» (с. 173). У розділі простежено походження слів лат. *vocāre*, *clamcāre*, *appellāre* і функціонування їхніх континуантів у романських мовах, фр. *hucher* (запозичене з германських мов) (с. 173–202). При цьому розвиток семи «звати» від семи «крик» простежено в контексті слов’янського (псл. **zъvati*, **klikati*, друс. *vabumi*, ч. *volati* і т. ін.) й германського (пор., наприклад, гот. *wōrjan*, англ. *weep*) типологічного фактажу (с. 202–205).

Досліджена в цьому розділі семантична історія романської лексики свідчить про те, що її семантика не виходить за межі заданої в латинських словах семантики (с. 205).

Крім того, як семантико-типологічні паралелі в розділі наведено матеріали з давньоіндійської, грецької, слов’янської, балтійської, германської мов і показано інші шляхи розвитку значення «звати» в дієслів мовлення, етимологічно пов’язаних з іє. **ġhau*, **ġau-* «звати» або з **ġheu-* «лити»: псл. **zъvati*, споріднене з дінд. *hāvātē* «закликати, звертатися», авест. *zavaiti* «кликати», лит. *zavėti* «зачарувувати, вабити», лтс. *zavēt* «чаклувати, чарувати», вірм. *jaun-em* «святити, освятити», англ. *god*, дангл. *god*, нім. *Gott*, двн. *got*, дсакс. *god*, швед. *gud*, дісл. *guð*, гот. *guþ* < герм. **ġuða-* «бог». Наведений матеріал відбиває, зокрема, зв’язки релігійної лексики з дієсловами із семантикою «звати» (с. 204).

Додамо також, що зв’язок релігійної лексики з поняттям «звати» міг існувати й у слов’янській теонімії. Так, клятва *Велесом* у давніх слов’ян (у договорах з візантійцями) спонукає нас припускати, що й у семантиці образу *Велеса* відбито його зв’язок із псл. **velēti*, етимологізованим на ґрунті іє. **uel-* / **uol-* «хотіти» (ЕСУМ, I, 347).

П’ятий розділ — «Латинські й романські дієслова зі значенням ‘передавати інформацію’». Головним критерієм включення дієслова до цієї чисельної підгрупи стала наявність у нього сем «вимова», «значущість», «звернення», «ін-

формація» (с. 207). Подібна семантична структура такого роду лексем допускає обмежену кількість семантичних трансформацій і підтверджує тезу О. Г. Мікіної про наявність для слів на позначення мовлення певних семантичних універсалій. Крім того, шляхи семантичних еволюцій значення «передавати інформацію» в латинських лексем («розповідати», «повідомляти», «інформувати», «пояснювати» тощо) повторилися в лексемах різних романських мов (с. 207).

Предметом аналізу в цьому розділі стали латинські слова (з романськими континуантами): лат. *narrāre* (< іє. **ǵnō-ro-* < **ǵn-ro-* «дізнаватися, знати») зі значенням «розповідати» — першою і основною семантикою цього слова (значення «говорити» — вторинне). Його семантична еволюція відбувалася таким шляхом: «розповідати» ← «робити відомим» ← «знати» (с. 208–209); лат. *nuntiāre* (< *nuntio*) утворене як наслідок еволюції «розповісти» ← «передати новину» ← «новина» (с. 213); лат. *ferre* < іє. **bher-* «нести» (с. 222) — як результат переосмислення значення дії, руху, яке (крім як у *ferre*) представлене широким колом латинських лексем, зокрема: *expedio* «розплутувати, визволяти, позбавляти» і «викладати, повідомляти, розповідати», *prōpōno* «ставити попереду» і «повідомляти, викладати, розповідати», *affero* «приносити, доставляти» і «повідомляти», *gesto* «нести, носити» і «повідомляти», *reporto* «нести назад, везти назад» і «передавати, повідомляти», *trānsmitto* «пересилати, посиляти» і «передавати, повідомляти», *expando* «простягати, розгортати, розпускати» і «викладати», *explāno* «вирівнювати, розпластувати, розгортати» і «пояснювати», *explico* «розгортати, розкладати, розкривати, розмотувати» і «пояснювати, тлумачити, викладати» тощо (с. 221–222). Також розглянуто лат. *attraho* (*ad-* + *traho*) і *retraho* (*re-* + *traho*), *īnfōrmo* та ін. з їхніми рефлексами в інших романських мовах (с. 228–230).

Семантична еволюція «робити спільним» → «передавати інформацію» представлена лат. *commūnicāre* з рефлексами в іберо-романських мовах (с. 231–232), перехід «робити світлим» → «передавати інформацію» — лат. *dēclāro* (с. 233–234), семантична трансформація «рахувати» → «розповідати» — лат. *computāre* і його продовженнями в іберо- та східнороманських мовах (с. 236–247). Семантичний перехід «різати» → «ділити на частини» → «рахувати» → «розповідати» маніфестує лат. *dīvido* (с. 247–49).

Наприкінці розділу традиційно представлені типологічні аналогії для романського матеріалу, засвідчені, зокрема, в давньоіндійській, а також у слов'янських, балтійських, германських мовах, пор.: англ. *to tell* «розповідати» < дангл. *tellan* «рахувати», «розповідати», рос. діал. *жэребье, жеребы, жеребейка, жеребий, жеребейк* «нарублені шматочки свинцю або іншого металу», «осколок» ~ **gerbh-* «робити зарубки» і, з іншого боку, — рос. *жеребовать* «ляяти, сварити» і лит. *gerbti* «хвалити», що розвинулися в дієслова мовлення (с. 250, 252–253).

Основний предмет розгляду шостого розділу «Латинські й романські дієслова зі значенням ‘просити’, ‘запитувати’» — складна проблема відповіді на два взаємопов'язаних питання: закономірності формування значень «просити», «запитувати» і, в межах цієї проблеми, — чи зберігається тенденція на утримання або розвиток обох цих значень (с. 255–256).

Узята для розгляду О. Г. Мікіною група дієслів представлена такими одиницями: зі значенням «просити» — *rogo, precor, posco, ōro, peto, quarero, quaeso*; зі значенням «запитувати» — *rogo, interrogo, quaero, quaeso, precontor* (с. 255).

Одним з базових латинських дієслів зі значенням «питати, розпитувати, дізнаватися» є *precontārī* (< *per-* + *contus* < гр. κοῦτος «жердина, багор» ~ **Kent-* «встромлювати, настромлювати»), семантика якого утворилася за типовою схемою: «шукати» → «питати, розпитувати». Слово вживалося як термін мореплавства зі значенням «зондувати, обшукувати дно моря або річки» (с. 256).

При цьому на латинському ґрунті природний розвиток семантики лат. *precontārī* був порушений через «втручання народної етимології з її помилковою очевидністю», коли у свідомості носіїв латинської мови виникла паралель між *precontārī* й формально схожим лат. *cūnctārī* «затримуватися, коливатися, не наважуватися», що призвело до появи фонетичних і орфографічних варіантів *precontārī* та виникнення плутанини в його поясненнях (с. 258).

Розгляд історії лат. *precontārī*, яке залишило слід в іберо-романських і сардинській мовах — класичний зразок удалого поєднання структурного аналізу слова й уваги дослідника до його семантики. Картину доповнює аналіз історико-географічних чинників, які визначили долю слова на різних романських територіях (с. 266).

Семантико-типологічні аналогії розвитку «шукати» → «питати, розпитувати» наявні також, наприклад, у германських і кельтських мовах, пор.: англ. *seek* «шукати» і «просити»; дірл. *saigim* «шукаю», «питаю» ~ іє. **sāg-*, **s^gg-* «вистежувати», «йти слідом», «стежити» (с. 257–258). Цей перелік семантичних аналогій можна розширити за рахунок слов'янського матеріалу, пор.: псл. **badati(se)*, болг. *boda se* «колотися, бодатися», *bádкам* «намагатися пригадати, сказати, зробити що-небудь», друс. *badати* «бодати, колоти», «розмірковувати, досліджувати», ст.-укр. *badатися* «допитуватися, дошукуватися, заглиблюватися у щось», «займатися» (ЕССЯ, 1, 121).

Значення іншого латинського слова — *rogāre* «запитувати» пов'язане з іє. **reg-* «випрямляти, рухати у прямому напрямку, вести» і, відповідно, становить наслідок семантичного переходу «спрямовувати» → «простягати руку» → «звертатися» → «просити» → «запитувати». На підтвердження своїх міркувань автор наводить семантичні паралелі з тюркських мов. Так, тюрк. **kol-* «просити» збігається за формою з **kol-* «рука» і має бути відіменним утворенням із семантичною деривацією — «рука» → «простягати руку» (пор. англ. *hand* «рука» і «простягати руку») → «просити»; на підтвердження цього пор. дуйг. *qool-da-m-la* «рухати руками», туркм. *golда* «тримати за руки», *голла* «брати під руки», кирг. = казах. *кplда-* «піднімати руки при молитві», тув. *колдан-* «жебрати», казах. *кpl соз* «тягнути руку (коли хочуть просити, дістати)», тув. *кол-да-н* «просити», «просити милостиню» (с. 299–300). Також простежено історію цього слова в латинській та неороманських мовах (с. 300–308).

Семантична історія багатозначного лат. *petēre* (< іє. **pet-*, **petə-* : **ptē-*, **ptō-* «упасти, кинутися, накинутися, налетіти, літати») певним чином пов'язана з семантикою його індоєвропейського етимона й засвідчує перехід значень «спрямовуватися» → «просити» (с. 308–310). Відповідним чином досліджено й історію латинського слова в латинській і неороманських мовах.

З-поміж різних дієслів мовлення нашу увагу привернула семантична історія латинського дієслова *dēmandāre*. Це одне з найуживаніших у народній мові Романії слів, семантичний спектр якого охоплює значення «просити» і «запитувати». Семантична структура слова випливає з його складників: префікс *de-* + *manūs* «рука» + *dare* «давати» (з ілюстрацією за А. Ерну і А. Мейє: *mandāre* — *in manūs dare*). Метафоричні значення *mandāre* — «доручати», «довіряти», «нака-

зувати», «змушувати», «командувати», «передавати» цілком випливають з наведеного прикладу (с. 314).

Семантика ж лат. *mandāre* розвивалася приблизно таким шляхом: «напрямок» → «звернення» → «прохання», що відбито в латинських пам'ятках, а також у лексиці інших романських мов (с. 315).

Проте в контексті заявленої в назві монографії тези про індоевропейське тло цікава семантична еволюція *demandāre* в пізній латині, коли це слово вже мало значення «просити». Зазначена еволюція могла відбуватися за схемою: «передати в руки (напрямок)» → «доручати» → «просити» → «запитувати» і також підтверджується свідченнями писемних пам'яток і словників. Розвиток паралельних семем «запитувати» і «просити» слушно вважається закономірним (с. 316–318).

Як типологічну паралель до лат. *mandāre*, *demandāre* у слов'янських мовах наведемо псл. **rǫčiti(sę)*, що можна розглядати як похідне на *-iti* від *rǫka*, а також реконструйоване в ЕССЯ псл. **porǫčiti*, семантику якого показово розкриває рос. *ударить по рукам* (ЕССЯ, 29, 111) на знак згоди щодо певної справи. Тобто псл. **porǫčiti* ми розглядаємо як імовірне похідне від словосполучення **po rǫka*. До такої думки спонукає історія псл. **obrǫčiti (sę)* — дієслова з основою на *-i-*, похідного, імовірно, від **obъ rǫka* як позначення рукостискання при укладанні угоди, оборудки, заручин (там же, 110–111). У плані словотворення **po rǫka* пор. приклад уживання *по* для вказування назви предмета, на який скеровано безпосередню фізичну дію: «Гъ да держить *по* нашу десную руку (кратѣсеі тѣс хѣрѣс), XI ст.» (Сл. РЯ XI–XVII вв., 15, 117).

За свідченнями історичних пам'яток, в усіх розглядуваних нижче випадках спостерігаємо уживання континуантів псл. **rǫčiti(sę)*, **obrǫčiti (sę)*, **porǫčiti* у сфері договірно-правових відносин. Причому лексика ця виражає доволі чітку й категоричну, однозначну впевненість у діях особи або результаті певної дії, пор. відомий вислів *брати на поруки*.

Досить точно семантику псл. **rǫčiti(sę)* **«брати до рук» розкриває ст.-рос. *ручити* «поручитися»: «Что есмь <...> руцилъ у Петра на Городищѣ, и... Юрги быль выдалъ со двора, и... не увѣдался, а мене выдалъ» (XIV ст., Сл. РЯ XI–XVII вв., 22, 263). Порівняймо також і випадок уживання прийменника *по* для вказування на об'єкт поручительства: «Любы ваша *поручаетъ* ли ся по ню» (Патерик Синайський, XI ст.); «А ныне ся дружина по имя *поручила*», у берестяних грамотах XI–XII ст. (там же, 15, 117).

Ще точніше характер виконуваних дій і семантику правових відносин розкривають ст.-рос. *ручати*, *ручатися* «брати на себе відповідальність за когось; ручатися»: «И ихъ допрашивать: по томъ холостомъ они сродники *ручаютъ* ли, что въ немъ впредь никакого дурна не будетъ» (1672); «Подьячей Гарасимъ Невѣжинъ въ статьѣ къ суду Прокофья Деревнина *ручалъ* и руку приложилъ» (1684 р.); «В прошлом, гѣдри... году... *ручал* я, сирота ваш, Каргополъского уѣзду Печниковской вѣсти по Федоре Степанове Сынѣ поповѣ, а *порукою* по нем писался в жилую запись<ъ> москвитину Гостиной сотни Семену Тихонову сыну Скорнякову» (1693) (там же, 22, 263).

Таким чином, обраний О. Г. Мікіною порівняльно-історичний підхід до виявлення первинної семантики латинського і неороманського матеріалу отримає переконливе підтвердження на слов'янському мовному матеріалі.

Сьомий розділ — «Латинські й романські дієслова зі значенням 'відповідати'». Характерна особливість латинських дієслів мовлення цієї групи — їхня се-

мантична неоднозначність, а деякі слова зі значенням «відповідати» точно витлумачуються винятково у мовленнєвому контексті (с. 325).

У розділі розглянуто семантичну історію дієслів: лат. *respondēre* < *re-* + *spondēre* (як типологічну аналогію пор. англ. *answer* «відповідати» < дангл. *andswaru* < *and-* «проти, навпроти» + *swerian* «клястися, присягатися»), утвореного як результат семантичного переходу «відповідати за когось, за щось» → «відповідати на запитання» (с. 325–333), що стало джерелом для базового панроманського слова зі значенням «відповідати»; лат. *āio* «давати позитивну відповідь» (< **ag-yō*), дефініції якого в різних словниках відмінні (що свідчить про тривалий еволюційний шлях слова в самій латині), проте базовим для цього слова є значення «говорити» (с. 334–339).

Гене́за групи латинських слів — *nego*, *refero*, *repōno*, *replico* та їхня доля в романських мовах певним чином засвідчують спільне для них значення «давати негативну відповідь». Для лат. *nego*, *negāre* основою стала підсилена форма заперечної частки *ne*, а семантична еволюція така: «відповідати за когось, за щось» → «відповідати на запитання». Як семантико-типологічну аналогію наведено рос. *некать* «говорити ні, відхиляти, відмовляти» (с. 340–341).

Інший механізм утворення семантики «відповідати, заперечувати» засвідчено для лексики *refero*, *referre* (*re-* + *ferre* «нести»), *repōno*, *replico*, де префікс *re-* «назад» сприяє витворенню переносного значення «відповідати, заперечувати» = «відкидати, повертати назад сказане, запропоноване», а загальна еволюція значень наведених латинських лексем відбувалася таким чином: «нести», «класти», «розгортати» + «назад» → «відповідати, заперечувати». Схожий шлях засвідчено й для лат. *reddo* (< *re-* + *dō* «давати») «говорити у відповідь, відповідати», *re-mando* (< *re-* + *mando* «посилати») «повідомляти у відповідь, відповідати» тощо. Інша префіксальна модель представлена у лат. *infitor*, утвореному за допомогою префікса *in-* з негативним значенням на основі *fateor* «зізнаватися, погоджуватися, припускати» (с. 340–345).

Також розглянуто семантичну історію лат. *testāri*, значення якого трансформувалося зі «свідчити» у «відповідати» в такий спосіб: «бути третім» → «бути свідком» → «свідчити» → «заперечувати» → «відповідати» (с. 346–350).

У «Висновках» до рецензованої монографії констатовано низку виявлених і описаних у процесі аналізу закономірностей, за якими відбувалися формальні й семантичні еволюції дієслів мовленнєвої комунікації в латинській та похідних від неї романських мовах. Певні значні відхилення виявлено лише для румунської мови через величезний вплив на неї слов'янського матеріалу.

При цьому дієслова мовлення демонструють тенденцію до збереження кожного зі значень підпарадигми (підгрупи) слів, незважаючи на втрату «зайвих» лексем (с. 360).

Головний і найважливіший, на наш погляд, висновок О. Г. Мікіної, — підкріплена численними й переконливими прикладами думка про типологічний характер семантичних переходів, які відбувалися в лексико-семантичній групі дієслів мовлення. Типовість реалізованих у дієсловах мовлення семантичних універсалій засвідчується наявністю певних семантичних змін у різних мовах у різні періоди й у різні за тривалістю часові проміжки, у тому числі й у запозичених лексемах (с. 351).

У висновках для кожної групи слів наведено ланцюжки типологічних семантичних переходів (с. 351–352), а також подано (у вигляді таблиць) відомості про еволюції базових латинських дієслів у романських мовах (с. 353–359). Відтак

аналіз дієслів зі значенням «говорити», «розмовляти» дозволив авторці з'ясувати не лише семантичну історію кожної з узятих до розгляду одиниць, але й засвідчити універсальність у розвитку семантики й, відповідно, у роботі «семантичних механізмів», підтверджену численними семантико-типологічними аналогіями в різних індоєвропейських мовах.

Вивчаючи ЛСГ «говорити» в латинській, а також у французькій, іспанській, італійській та східнороманських мовах, О. Г. Мікіна доходить висновку, що структура досліджуваної ЛСГ — однакова для будь-якої з розглянутих мов. Узята ж для аналізу лексика мовлення (зادля більшої об'єктивності аналіз ґрунтується на дефініціях тлумачних словників) (с. 28) характеризується вживанням у різних сферах соціальних відносин, виступаючи, зокрема, й у релігійній сфері та у правових відносинах, що виводить певну частину аналізованої авторкою тематичної групи дієслів на рівень соціальних термінів, які свого часу стали предметом наукових зацікавлень Е. Бенвеніста.

Ознайомившись навіть лише зі вступним розділом (не кажучи вже про монографію в цілому), читач усвідомлює, виконання якого великого й важливого в практичному й теоретичному плані завдання взяла на себе дослідниця. Висловлені авторкою теоретичні міркування й засади пропонованого науковій спільноті дослідження на практиці підтверджують правоту поглядів М. М. Покровського та його прибічників. Адже будь-яке слово живе в суспільстві, і розвиток суспільства часто дорівнює семантичному розвитку слова, якщо виникає відповідна суспільна потреба. Саме в цьому полягає велике теоретичне й практичне значення праці О. Г. Мікіної, оскільки вона не лише виявляє факт реального існування семантичних переходів, а й прослідковує їхній механізм. Відповідно семантичні еволюції вивчаються як на рівні синхронії — лексика сучасних романських мов зі значенням «говорити», похідна від дієслів, що первісно мали інше значення, наприклад «вказувати», так і на рівні діахронному — передусім на матеріалі латинської мови, в якій, власне, й засвідчені всі базові семантичні переходи.

Підхід до роботи з матеріалом, послідовність типових (= регулярних) семантичних переходів, виявлених і вивчених О. Г. Мікіною, корисні для розроблення групи дієслів мовлення будь-якої індоєвропейської мови. Механізми ці часом дозволяють точніше визначити походження чи семантику численних віддієслівних похідних, які задіяні в різних сферах суспільного життя, зокрема й у тих, що стосуються визначення соціального статусу людини, її релігійних та міфологічних уявлень.

На нашу думку, монографія О. Г. Мікіної — блискучий приклад роботи із семантичною історією слова, того, як слід оперувати (а точніше, препарувати) семантику слова, розкриваючи логіку семантичних переходів і простежуючи її до базових індоєвропейських значень.

Важлива не лише обрана для дослідження лексико-семантична група дієслів мовлення, а й сам підхід до роботи із семантикою слова, його історією. Методика, що нею оперує і яку, власне, створює О. Г. Мікіна, — методика універсальна, вона може і має застосовуватися для вивчення будь-якої тематичної групи лексики.

Розглянуті у монографії дієслова мовлення — слова, безумовно, гостро соціально спрямовані. І, можливо, застосовуваний О. Г. Мікіною історико-етимологічний підхід до аналізу семантики слова в найближчому майбутньому буде підтриманий, і тоді, нарешті, українське мовознавство наблизиться до створення власного словника соціальних термінів, гідного своїх французького (Е. Бен-

веніст) чи російського (Ю. С. Степанов) попередників. Адже високопрофесійні вітчизняні зразки для наслідування в нас уже існують.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- Сл. РЯ XI–XVII вв. — Словарь русского языка XI–XVII вв. / Гл. ред. Г. А. Богатова.— М., 1989.— Вып. 15.
- Срезневский — *Срезневский И. И.* Материалы для словаря древнерусского языка.— М., 1958.— Т. 1–3.
- Черных — *Черных П. Я.* Историко-этимологический словарь русского языка.— М., 1999.— Т. 1–2.
- ЭССЯ — Этимологический словарь славянских языков : Праслав. лекс. фонд / Под ред. О. Н. Трубачева, А. Ф. Журавлева.— М., 1974–2014.— Вып. 1–39.

O. V. IVANENKO

THE WORD SEMANTICAL HISTORY. MARGINAL NOTES

In the article the first in one's sort monograph on the historic and semantic studies of the Latin verbs of speech (and its lots in there modern Roman languages) study is reviewed and highly estimated. As the proofs of the monograph author's studying approach the reviewer cites a raw of the semantic and typologic parallels to the Roman material as well.

К е у w o r d s: etymology, historical-comparative linguistics, word semantic history.